

Det feodala samhället

av

Ola Magnusson

1995-01-08

A.

Feodalismen var ett system som beroende på tolkning kan användas för det mesta i det medeltida samhället. Det kan tolkas som ett ekonomiskt system, en samhällsstruktur, ett socialt system, ett politiskt system, ett produktionssystem, ett klass(stånds-)system, eller en kombination av dessa.

Historiker är eniga om att feodalismens födelse och högborg låg i Karl den stores Frankerrike. Riddarna tillhörde från början ej adeln, men de båda klasserna assimilerades med tiden till en klass med höga (höviska) ideal.

Den "absoluta" feodalismen skulle teoretiskt sett vara ett helt decentraliserat samhälle, utan plats för en monark. Där skulle de lokala stormännen ha absolut makt över "sina" invånare, utan obligationer uppåt. Monarkin eller kejsardömet var dock en del av feodalismen, och "absolut" feodalism existerade aldrig i realiteten; feodalismen var mer eller mindre utpräglad beroende på lokala förutsättningar.

B.

Feodalismen växte gradvis fram århundradena efter det västromerska rikets fall i Europa.

Efter romarrikets kollaps tog olika germanstammar makten i många och stora områden som innan varit romerskt territorium. De överlägsna romerska systemen var ofta en förebild för dem, och resultatet blev därför en fusion av "civiliserade" romerska och "barbariska" germanska system. Detta ledde i sinom tid till framväxten av det feodala samhället, där man ofta kan spåra ursprunget av specifika drag som antingen romerska eller germanska.

Jag börjar med en översikt över framväxten:

I Frankerriket uppstod grevskap, i början som förläningar till släktingar och utmärkande stora män. De hade skyldigheter till kejsaren, och kunde av honom bli avsatta om de verkade bli för maktlystna, eller på annat sätt misshagade honom. Vasallerna hade i sina län juridiska och militära befogenheter, men kejsaren skickade runt män i länen som för hans räkning inspekterade och kontrollerade vasallernas förehavanden.

Riket och centralmakten råkade dock ut för en nedgång, bl.a. i samband med invasioner från vikingar, magyarer och muslimer. I takt med kejsarens minskade makt växte de lokala stormännens makt och befogenheter. I slutet av 800-talet var länen ärftliga, och kunde inte längre återkallas av kejsaren.

Kyrkliga och världsliga stormän fick vissa juridiska och ekonomiska immuniteter, i motsats till lägre stånd, mot vissa skyldigheter.

Bl.a. upptäckandet av stigbygeln förändrade krigsväsendet. I stället för stora skaror fotsoldater kunde man klara sig med en mindre mängd män, väl beväpnade och beridna. Ett kavalleri riddare kunde vara mycket effektiva! Mot att göra krigstjänst under en storman slapp riddarna skattebördan. En storman slapp skatten mot att med

en här kriga för monarken. Riddarna och stormännen assimilerades till ett frälse, adeln.

Bl.a. p.g.a. att bönderna inte längre behövdes för krigstjänst sjönk deras anseende och status, vilket var grundläggande för adelns sk "utsugning" av dem och egna uppsving i status och rättigheter. Bönderna i medeltidens Europa var en blandning av fria bönder, arrendatorer och slavar. Med tiden sjönk de fria böndernas rättigheter, samtidigt som antalet slavar sjönk, bl.a. p.g.a. kyrkans inställning. Resultatet blev en alltmer homogen massa, de livegna.

De bönder som ägde sin egen mark var tyngda av skattebördan och utsatta för tidens oroligheter. De kunde frivilligt eller t.ex. till följd av skulder lämna/sälja sin mark till en storman. Marken blev då frälsejord och därmed skattefri. Den nu livegne bonden "fick tillbaka", arrendera, jorden mot vissa skyldigheter gentemot stormannen. Detta kunde ofta, trots en sänkning av individuella rättigheter, vara fördelaktigt för bonden som kanske fick ett tryggare, stabilare liv. Kanske var räntorna till stormannen inte lika betungande som skatten till kronan tidigare hade varit.

Ett annat sätt för det andliga frälset att tillägna sig mark var genom testamenterade egendomar; man kunde öka sina chanser att komma till himlen genom att skänka till kyrkan.

Resultatet av dessa skeenden var ett decentraliserat samhälle där centralmakten reducerats till minimal.

Graden av decentralisering skilde mellan olika delar av Europa; den var beroende av lokala traditioner och tidigare samhällsstrukturer. Den skilde mellan de områden som varit mycket romerska och lite germanska, och tvärtom. I de områden som inte alls varit utsatta för den romerska kulturen skilde den sig mest, också sinsemellan; man kan t.ex. jämföra Skandinavien med Nordösteuropa.

Några av feodalsystemets drag kan man hitta förutsättningarna till i de för- och tidigmedeltida samhällena:

Överklassen, de medeltida frälsena, kan man spåra ända från historiens gryning. Herreklasser har varit en förutsättning för att ett stabilt och strukturerat, ett civiliserat, samhälle har kunnat uppstå.

Den romerska aristokratin var grunden till adeln. Den sammansmälte med de germanska hövdingaföljerna, hirderna. Resultatet blev den feodala hierarkin, där makten och ansvaret är förflyttat nedåt till understående vasaller.

Det andliga frälset, **kyrkan**, är ett fall för sig. Varken romarriket eller germanerna hade någon kyrka och prästerskap på något motsvarande sätt; kyrkan var en ny konstruktion.

Dess makt utgick i grunden från dess efterdödenlära; för att få bli en del av Jesus gudomliga rike var man tvungen att leva efter kyrkans regler, och de som bestämde dessa regler var prästerna. Deras frälse utgick också från dess helighet och motstånd mot att låta sig styras av en sekulär stat. Eftersom de inte kunde förväntas göra krigstjänst, så slapp de också skattebördan, vilken motiverades som en avgift för att slippa rusttjänsten.

Härskarna hade stor nytta av kyrkan och dess moraliska ideologi i sina strävanden att ena sina riken och hålla undersåtarna i styr, vilket bidrog till kyrkans ökande inflytande. Det nära samarbetet med härskarklassen var fördelaktigt även för

kyrkan; de fick privilegier och inflytande, och blev med tiden allt rikare, och därmed mäktigare.

Kyrkan å sin sida växte fram över riksgränserna. Alla kristna, oberoende av nationalitet, var föremål för kyrkans makt, och stod således under Påven.

De feodala bygemenskaper, **storgods**, med de **livegna** arbetarna, var också en syntes.

Germanerna hade sett jorden som en kollektiv egendom; privat jordägarande var okänt. Den medeltida byn kan ses på ett liknande sätt; där bönderna hjälps åt att bruka jorden, men ändå har sin egen jordteg att leva av.

De livegna som klass har sin föregångare i de romerska skolonerna, som arbetade på, och levde av, en storherres mark. De livegna var en sammansmältning av de olika "bondeformer" som existerade; fria bönder blev av olika anledningar tvungna att säga upp rätten till sin jord, antalet slavar minskade och även tidigare hade det funnits arrenderande bönder som nu än mer blev underställda sin "hyresvärd" befogenheter.

I ett germanskt Europa hade bönderna varit fria och haft högre status. Feodalismen innebar för det stora flertalet en försämrad status och en undergivenhet. Deras försämrade läge var samtidigt en förutsättning för överklassens rikedom, och det uppsving som skedde inom konst, vetenskap och litteratur.

Monarkerna i sig var en synt av germanska hövdingar, kungar, och den romerska kejsaren.

En germansk kung var den främste inom en ätt och styrde således över ätten. Kungavärdigheten förändrades, med viss hjälp av kyrkan, till att bli en smord kristen härskare över ett territoriellt område, som motiverat av mission utökades.

Kungens överhöghet över all jord medgav att han gav bort delar av den i förläningar till vasaller.

Vad kan orsakerna vara till feodalismens uppkomst?

Kyrkan har nog en stor del i framväxten av feodalism. Kyrkans eget system med påven överst, biskopar i mitten och folkets massa i botten liknade den feodala hierarkin. Kyrkans administration och uppdelning i stift kom att fungera bra med den feodala territorieindelningen.

Kyrkans ideologi hjälpte folk att acceptera tillvaron som den var och försöka vara nöjda med det som var.

De stora invasionerna i Europa under första årtusendets slut ingjöt skräck i befolkningen. De tedde sig i ökad grad till lokala stormän med tillräckliga resurser att försvara dem. De förband sig att mot skyddet åläggas skyldigheter.

I stället för ättarnas huvudmän, var det nu istället stormannen som löste deras juridiska och ekonomiska tvister. De lokala potentaternas makt ökade, samtidigt som centralmaktens sjönk.

En orsak till böndernas allmänna statussänkning låg i att de ej längre gjorde krigstjänst. Kriget hade överlåtits åt höviska riddare. Bönderna hade därför inte längre samma kraft att genomdriva sin vilja.

Feodalismens, i jämförelse med tidigare perioders, stora tekniska framsteg inom i första hand jordbruket, hade att göra med att det nu låg i allas intresse att öka produktionen.

De livegna, i motsats till slavar, levde av sina egna jordremsor. Om de kom på en teknik att öka avkastningen innebar det ett tillskott på deras eget matbord.

Det låg självfallet också i stormännens intresse att använda och sprida nya metoder.

En anledning till Europas till synes stora isolering och lokalisering låg i att muslimerna stängde av vägarna till övriga världen.

Kyrkans ensamrätt på världsordningen ledde till bannlysning och förföljelse av ny- och oliktankande, varför medeltiden ofta klassats som mörk.

C.

Den feodala hierarkin var den yttre struktur som kännetecknade medeltiden. Den hade monarken i topp, och den livegne bonden längst. Däremellan fanns ett odefinierat antal högre och lägre vasaller. Alla hade de skyldigheter och rättigheter både uppåt och nedåt.

Förutom dessa grupper finner man kyrkan. Kyrkomän och särskilt klosterordnar var dock ofta en del av hierarkin, i det att de ägde stora marker och hade livegna bönder som brukade dem. De hade dock inte samma skyldigheter uppåt som världsliga adelsmän; de slapp bl.a. att göra krigstjänst.

Det fanns även fria bönder som ägde sin egen jord. Andelen självägande bönder skilde stort i olika delar av Europa; i Sverige t.ex. var så mycket som hälften av all mark ägd av fria bönder.

Själva det feodala systemet skilde sig från plats till plats. I vissa fall är det t.o.m. en fråga om man skall kalla samhället för feodalt.

Olika delar av Europa har under historiens lopp varit bebodda av olika folk, med olika seder och bruk. Självfallet var Sydeuropa mycket influerat av det romerska riket, medan man i norr knappast hade känt av dess existens.

Strider under medeltiden mellan stater och med kyrkan, ledda av bra eller dåliga härskare, innebar också ytterligare åtskillnader i folks liv. Centralmakten kunde ha stor eller i det närmaste obefintlig makt över befolkningen.

I England blev t.ex. feodalismen i och med den normandiska erövringen mer institutionaliserad än på andra håll. I Sverige släppte kungen aldrig taget om landsdelarna; länen blev aldrig ärftliga.

Monarken:

I toppen av hierarkin hittade man monarken, antingen han nu var kejsare eller "bara" kung.

Han hade överhöghet över all jord, vilken han gav bort som förläningar, vilka med tiden blev ärftliga. Eftersom adeln, vilka sen ägde en stor del av jorden, var skattefrälst, innebar de stora förläningarna att monarken fick färre inkomster. Han var därför ofta tvungen att lita till sina privata ägor som feodalherre för försörjning. Han kunde i det avseendet vara "endast" en mäktig "över"-feodalherre.

Den kungliga sammanhållningen var också instabil, beroende på hur "feodalisering" hans land var. En av hans uppgifter var att försvara riket mot yttre, och inre, fiender. Till hjälp kom hans underställda vasaller med härer ur sina respektive län.

Han bestämde över saker som rörde riket och lät ofta personliga intressen interferera med rikets. Mycket möda gick till intriger där han försökte öka sitt rikets storlek, en fredlig väg till detta var ingiften. Hans motiv till utvidgning var ofta att man som en kristen härskare hade skyldighet till missionering.

Feodalherren:

Monarkens vasaller, och vasallers vasaller, var feodaltherrar, mäktiga och mindre mäktiga. De kunde vara t.ex. grevar, hertigar och baroner.

Landet var uppdelat på ett stort antal små enheter, län, vilka styrdes mer eller mindre absolut av länsherrar. Länen var sen uppdelade i områden tillhörande lägre feodaltherrar, vilka styrde över sina gods.

En feodalherre hade förlänt jorden av en överordnad adelsman eller monark. Hans skyldigheter uppåt var att ställa upp i krigssituationer, han hade rusttjänst. Hade han vasaller under sig hade han skyldighet att föra befälet över dem.

I utbyte mot rusttjänsten slapp feodalherren skatt på sina ägor och sin produktion. Han levde oftast väl på de inkomster han fick från sina ägor, även om det självfallet fanns de mindre välställda såväl som de extra rika.

Hans skyldigheter nedåt bestod i att skydda sitt områdes invånare mot våldsamheter och att skipa rätt. Hans ytterligare rättigheter och skyldigheter skilde mellan olika delar av Europa och också mellan olika storgods.

Han hade rätt till räntor och arbetsprestationer av sina livegna bönder, över vilka han hade större eller mindre juridisk, militär och politisk makt. Ofta innebar det att han kunde bestämma lagarna och straffen efter eget, ibland bristande, omdöme.

Adeln med sina riddare hade höga ideal. Idealerna var höviska och romantiska. Oftast var idealerna dock just ideal; verklighetens riddare var inte så romantiskt ridderliga som man kan förledas att tro.

De hade också ideologiska och religiösa ideal. De tog sig uttryck i korstågen, där visserligen barmhärtighet inte var så högt värderad.

De livegna:

På botten befann sig de livegna bönderna. Det kan tyckas att de inte var mycket annat än slavar, men de skilde sig på vissa väsentliga punkter. De var bundna till jorden och kunde inte säljas; de var ingen handelsvara!

De hade sina egna jordtegar, även om de kunde skifta från år till år. Detta skulle visa sig avgörande för framväxten av allt förbättrade jordbruksmetoder, nödvändiga för en ökning av produktiviteten. När bönderna brukar sin egen mark och blir ansvariga för sin försörjning blir de mer intresserade av förenklingar och förbättrade metoder och teknik, vilket leder till att fler och fler uppfinningar tas i bruk.

De livegnas skyldigheter var att som betalning för jordtegen betala ränta av sin avkastning till feodalherren. Dessutom var de tvungna att ett visst antal dagar per år utföra dagsverken på huvudgårdens jord. I vissa fall kunde båda dessa "skatter" betalas i pengar.

De fick även betala avgifter för olika andra "förmåner", t.ex. för att få gifta sig med någon utifrån eller för att få ärva någons mark eller egendom.

De var skyldiga att rätta sig efter sin herres påbud och var underställda honom juridiskt. De fick inte lämna ägorna utan tillstånd.

Ekonomiskt sett hade de det för det mesta rätt skralt. Även inom livegenskapen fanns det dock olika nivåer, och en del hade det bättre ställt än andra.

I sin fattigdom var de mycket utsatta, bl.a. för epidemier som digerdöden, då de dog i massor.

De var troende och fromma kristna som gick i kyrkan, även om de inte förstod vad som predikades. Mycket av det sociala livet var också centrerat kring kyrkan.

Fria bönder:

De fria bönder som fanns var antingen självägande, eller så arrenderade de marken av någon adelsman.

Var de självägande så betalade de skatt till kungen på din produktion, ofta kunde extraskatter tas ut och det kunde bli mycket betungande. Var de arrendatorer betalade de arrende i antingen pengar eller i natura.

En del bönder var rika och kunde t.o.m. ha egna livegna arbetare, men de flesta var fattiga och deras situation skilde sig inte mycket från de livegnas.

Kyrkan:

Kyrkan var ett fall för sig. De stod lite utanför den egentliga hierarkin men var ändå en väsentlig del av det feodala samhället.

Kyrkan hade sin egen hierarki, med Påven i topp och församlingspräster med medarbetare lägst. Däremellan fann man ärkebiskopar, biskopar och en grupp "toppmän", kardinalerna.

Stiftsindelningen sammanföll ofta med den världsliga länsindelningen och förenklade således administrationen. Biskopar kunde ofta ha stor makt, även världslig, politisk, makt. Ärkebiskopar kunde vara kungliga rådgivare. Församlingspräster var övermaktens medel för att nå ut med deklarationer och meddelanden till befolkningen, då folket hade skyldighet att närvara vid gudstjänsterna.

Kyrkan var befriad från skatt, och kyrklig mark kunde brukas av livegna. Prästerskapet försörjdes av tionde och kanske också av kyrkans egen mark.

Kyrkan som ideologi upprätthöll moralen och bestämde vad som var syndigt eller ej. Den kunde ofta vara bra hård och obändig; kyrkan kunde ej ha fel. Den ingjöt rädsla i folk för skärselden och ett hopp om ett bättre liv efter detta.

Kyrkan förde en hård kamp mot kättare och otrogna. Målet var självfallet att hela världen skulle bli kristen, eller i varje fall att alla otrogna skulle utrotas. Morerna skulle ut från Spanien och det heliga landet skulle tas tillbaka från muslimerna.

En kamp stod under medeltiden mellan kyrkan med Påven i spetsen, och de världsliga härskarna. Frågan var om kyrkan skulle ha överhöghet över de världsliga eller tvärtom. Det löstes till sist till de världsligas fördel. Frankrike var först att kasta av sig Påvens ok, och i och med reformationen skulle senare kyrkan förlora stor makt.

Ett särfall, skilt från den kyrkliga hierarkin, utgör klosterordrarna. De hade länge varit en del av den katolska kyrkan, och var ett uttryck för människornas strävan efter ett fromt leverne, avskilt från den världsliga världen. Klostren kunde dock vara stora jordägare med egna livegna bönder, vilket innebar en maktposition.

På 1100-talet kom cistercienserorden, som var ett uttryck för missnöje mot den etablerade benediktinerorden. Klostren skulle nu dra sig undan till svårtillgängliga, obefolkade, områden. Där skulle munkarna ägna sig åt hårt arbete och bedjan.

På 1200-talet kom tiggarrordrarna; dominikanerna och franciskanerna. De var inne på en annan linje; munkarna skulle ägna sig åt bedjan, men också samhällsnyttiga uppgifter som sjukvård, undervisning mm. För att klara uppehållet fick de inte arbeta, utan var tvungna att tigga.

Klostrena var kulturella centra. Munkarna var lärda och ägnade sig åt allehanda vetenskaper. Kloster hade ofta stora bibliotek och munkarna skrev flitigt av böcker.

Klostren var också en lösning på ett världsligt problem. Kyrkan godtog ju inte att man satte ut oönskade barn, lösningen blev då ofta att man lät flickan eller pojken gå i kloster. Det kunde även föräldrar göra, som ville slippa dela upp sina ägor mellan sönerna i arv. De lät de yngsta gå i kloster, så kunde den äldste sonen ta hela arvet.

Klostren levde av sina ägor, vilka de fick utökade genom både arv och gåvor: Man var tvungen att ge en gåva då man ville låta ett barn gå i kloster.

Städer:

Under medeltiden började fler och fler städer växa fram.

I samband med den uppgående konjunkturen vid årtusendets början ökade handeln både med matvaror och hantverk. Borgarklassen bildades. Hantverkare och köpmän bosatte sig i städerna och slöt sig samman i skrän. Städerna fick privilegier och blev självstyrande. De blev en lockelse för såväl fattiga bönder, frälsemän som plundrare.

I utbyte mot privilegierna fick härskaren stora intäkter från tull och skatter på varorna.

D.

Om man ska kalla det medeltida Sverige för en feodal stat är en fråga som kan vara svår att svara på. Jag skulle själv kunna svara både ja och nej, beroende på tankegång.

Ser jag till samhällsstrukturen, så hade vi alla ingredienser som behövs för en feodalstat. Vi hade en monark, markägande adel och en form av svagt livegna bönder, sk landbor. Det är bara en fråga om grad. På kontinenten varierade graden och proportionerna av feodalism från ställe till ställe, så skilde sig också Sverige. Människornas syn på samhället i Sverige var nog liknande kontinentens syn på deras.

Ska jag svara nej på frågan kan jag hävda att i Sverige blev förläningsarna aldrig ärftliga. Jag kan också säga att adeln saknade juridisk rätt över sina bönder och att Sverige behöll en majoritet av fria självägande bönder. Jag tror även att de svenska böndernas mentalitet var högre än kontinentens, de hade av tradition större egenvärdighet. Sverige kom in i medeltiden då hälften av den redan förflutit i söder, varför bönderna inte hann få samma gradvisa "degradering" av sin status. Jag tror aldrig de såg sig som livegna, på samma sätt som bönderna på kontinenten.

Fortfarande tror jag dock att det är en fråga om grad, och skulle jag svara nåt på frågan, så svarar jag ja!

En stor skillnad i förutsättningarna för feodalismens intåg i Norden är naturligtvis de geografiska skillnaderna. Danmark är ju en del av det kontinentala Europa, varför det först fick konfronteras med nymodigheter. Kristendomen kom först till Danmark, och det var också först att enas som ett rike och bilda ett ståndssamhälle.

Danmark är också det land som fick mest likheter med det feodala Europa. Län blev ärftliga och endast en liten del av jorden var i fria bönders ägo.

I Norge var utvecklingen av ständer trögare, eftersom centralmakten där var svag. Det innebar samtidigt att lokala länsherran kunde regera nästan absolut.

Sverige delades upp i län och kungen satte ut slottshövitsmän att styra i dem. De blev dock aldrig ärftliga, så kungen behöll sin makt där, även om den kunde vara svag. I Sverige fanns således inte samma karaktäriserande hierarki som på kontinenten.

Av betydelse för ständernas uppkomst i Norden var kristendomens genombrott och stadsväsendets utveckling. Den innebar att det uppstod grupper som inte försörjde sig på att bruka jord, utan kunde ägna sig åt allt mer specialiserade uppgifter.

Prästerskapet fick befrielse från krigstjänst och slapp därmed skattebördan, eftersom den var avlösning från ordinarie krigstjänst. Bönderna fick sin tidigare ledungstjänst utbytt mot en skatt. Adeln hade kvar sin krigstjänstplikt och fick därför frihet från skatt, frälse.

Adeln blev en maktfaktor då rådet bildades, där satt även ärkebiskopen. Intriger pågick om vem som skulle ha den största makten; kungen eller rådet.

I Sverige hade vi alltså en ovanligt stor andel fria bönder. Det innebar stora klasskillnader även bland dem. Det fanns rika bönder som hade egna arrenderande landbor, men också fattiga, som hade svårt att klara sitt uppehälle. I Sverige och Danmark förde därför många bönder över sina gårdar i kyrkans eller stormäns ägo för att på så sätt undgå skatteplikten.

De blev då landbor, skillnaden från livegna var att de rättsligt var helt fria, mer en sorts arrendatorer. De var tvungna att erlægga avrad, en ränta av sin avkastning, till jordägaren. Dagsverken förekom också, men förefaller ha spelat en liten roll.

Skillnaden mellan självägande skattebönder och landbor behövde inte vara så stor; det fanns säkert landbor som hade det bättre ställt än fattiga skattebönder.

Orsakerna till Sveriges utveckling i feodal anda är ju helt klart den massiva inporten av europeisk kultur som följde på kristnandet och enandet. Förutsättningarna är i mångt och mycket samma som i fråga (B). Sverige var ett fulländat germanskt samhälle på vikingatiden, med ting, jordgemenskap och ättestruktur.

En av orsakerna var också kungarnas tidiga övergång till kristendomen, och deras införande av den. Se t.ex. på Olav Tryggvassons och Olav den heliges tvångskristnande i Norge.

En orsak till att bönderna aldrig sjönk ner i livegenskap är att slaveriet här tog sitt slut senare än på andra håll. Slaveriets försvinnande innebar en allmän försämring i de vanliga böndernas förhållanden.

Huvudorsaken till att det aldrig blev samma grad av feodalism i Norden är att systemet som sagt infördes så sent.